

- उपनिषदांची ओळख -

आपल्या अवतीभवती असणारी ही सृष्टी विविधरंगी आहे. झाडे, वेली, पर्वत, पाषाण, फुले, फळे या सर्वांमध्ये विविधता आहे आणि तरीसुद्धा या सर्वांमध्ये काहीतरी समान धागा आहे प्रत्येक गोष्ट परिवर्तनशील बदलणारी आहे. कालची कधी आन फुल होते. आजचे फुल उद्या फळान रुपांतरित होते. फळे पिकताना, गळून पडताना. पुन्हा नवी पालवी येते. अगदी आकाशात चालणारा ग्रह तारांच्या खेळ देखील विशिष्ट नियमाने बांधला आहे. सूर्य रात्र ठराविक दिशेतच उगवत असला तरी त्याच्या उगवण्याच्या स्थानात व वेळेत किंचित बदल होत असतो. त्याप्रमाणे देखील काही नियम आहे.

मनुष्य हा स्वभावतःच जिज्ञासु आहे. हे जग कसे व कुठून निर्माण झाले? मी कोण आहे? या जगाचा अंत कधी होईल? माझे अंतिम उद्दिष्ट्य काय असायला हवे? या सृष्टीचा निर्माता कोण? त्याची भेट कधी होईल? असे अनेक प्रश्न माणसाला पडले. आणि त्याची उत्तरे देखील निसर्गाकडूनच मिळाली. आपल्या मनुषींना त्यांच्या अत्यंत ललत आवडीत अनेक रहस्यांचा उलगडा झाला. मनुषींना वेद दिसले असे म्हटले जाते. आणि म्हणूनच वेदांना अपौरुषेय म्हटले जाते. पुढे म. वेदव्यासांनी त्यांची निमग्राणी केली. आणि एकेक अधिकारी मनुषींकडे त्या वेद सोपवले.

वेदवाङ्मय हा खरोखर आपला अनमोल ठेवा आहे अशा या वेदवाङ्मयाचे चार भाग मानले जातात.

१. संहिता - मनुषींना स्फुरलेल्या आणि त्यांनी गायलेल्या छंदोबद्ध रचनांचा नीट रचलेला समूह म्हणजे संहिता. यात मनुष्यांमध्ये प्रामुख्याने देवता स्तवन, छक्ते, प्रार्थना आहेत.

२. ब्राह्मण - वेदवाङ्मयाचा हा एक भाग आहे. इथे ज्ञान, वर्ण यां काही संबंध नाही. यामध्ये वेगवेगळ्या यज्ञांचे प्रकार, ते करणे पध्दत आणि त्यांचे फळ याचे वर्णन विस्ताराने केले आहे.

३. आरण्यक - ज्ञानाची तळमळ असणारी कित्येक माणसे आरण्यत जाऊन एकांतवासात राहत असत. विचारांच्या सर्वोच्च

अवस्थेमध्ये त्यांच्या अंतर्मनातून आलेले विचार या आरव्यक व विभागांमध्ये येतात. ब्रह्माने चिंतन, तन्वचिंतन हे त्यांच्या निदिध्यासनाचे फळ आहे. त्यांच्या अंतर्भाव या भागात केला ज अशा प्रकारे ब्राह्मण, संहिता आणि आरव्यक यामध्ये विश्वनिर्मितीचे गूढ उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. ब्रह्मस्वल्प जाणण्याचा प्रयत्न आणि आत्मदर्शनाची साधना सांगणारे सखोल असे तन्वचिंतन आहे.

४. उपनिषद् - वाङ्मय - बरीच तिन्ही भागांच्या संपूर्ण विकास यान दृष्टीला पडतो. आणि म्हणूनच उपनिषद् हा वेदाचा शेवटचा भाग म्हणून वेदांत या नावाने ओळखला जातो. तो कमी महत्त्वाचा नाही तर उलट त्याला वेदांचे उत्तमोत्तम किंवा आम्नायमस्तक असे म्हटले जाते.

वेदांमध्ये सिध्दांत सांगितले असले तरी उपनिषदांमध्ये शुद्ध ज्ञान आहे आणि उत्तम जीवन जगण्याची कला यामध्ये गुढंती शिष्याला सांगितली आहे. जीवनाला अभिमुख असणारे जीवनाला सामोरी जाणारी उपनिषदे आजच्या काळातही तितकीच महत्त्वाची आणि आवश्यक आहेत.

उपनिषद् हा बहुतांश वेळा गुरु-शिष्य संवाद आहे. उप + नि + सद अशी जर त्याची फोड केली तर उप म्हणजे जवळ, सद म्हणजे बसणे, शरण जाणे, शिथिल करणे आणि नि म्हणजे निश्चयाने, मनापासून, शक्तिभावाने व विनया अर्थातच हे आत्मज्ञान मिळवण्यासाठी विधिपूर्वक गुरुंच्या जवळ नम्रतेने जाणे, बसणे, शिकणे म्हणजेच उपनिषद्।

अशा ज्ञान उपनिषदांची संख्या दोनशेपेक्षा अधिक आहे मात्र त्यातील ११ उपनिषदे प्रासिद्ध आहेत.

इश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडूक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय श्वेताश्वतर, छांदोग्य आणि बृहदारव्यक. हीच ११ उपनिषदे महत्त्वाची मानली जातात याचे कारण आद्य शंकराचार्या या उपनिषदांवर भाष्य केले आहे. काही उपनिषदे अग लहान तर काही उपनिषदे आकाराने व मंत्रसंख्येने फार

मोठी आहेत. बृहदारण्यक हे सर्वात मोठे आहे.

ब्रह्मसूत्रे, उपनिषद आणि भगवद्गीता ही वैदिक प्रस्थानत्रयी आहे आणि यावर भाष्य करणाऱ्यांना आचार्य ही पदवी प्राप्त होते. प. पू. आदि शंकराचार्य हे या मार्गावरील पहिले आचार्य!

ब्रह्मसूत्रांची भाषा सूत्रमय म्हणजेच कमी शब्दात निःसंदिग्ध अर्थ स्पष्ट करणारी आहे आणि म्हणून ती थोडी कठीण वाटते. व्याजलट भगवद्गीतेची भाषा सुलभ होती आहे. संस्कृतचे जुजबी ज्ञान असले तर गीतेतील श्लोकांचा निदान वरवरचा अर्थ नरी समजू शकतो. उपनिषदे मात्र काही ग्रंथ तर काही पद्य रूपाने आहेत. भगवद्गीतेप्रमाणे यात कुठेही उवाच नाही. म्हणजे हे वाक्य कोणाच्या मुखी आहे हे चटकन समजत नाही. कांवलोक्यक वाक्ये आहेत. सामान्यतः उपसर्ग हे घालुच्या आधी येतात येथे तसेही नाही. अनेकदा घालुची व उपसर्गांची फारकू आलेली दिसते. त्यामुळे संदर्भानुसार वाक्य समजावून घ्या लागते. भाषा अर्थातय आहे आहे. म्हणजेच आजच्या संस्कृत व्याकरण नियमांनुसार नाही.

परंतु ब्रह्मस्वरूपाचा प्रत्यक्ष अनुभव ज्या लोकांनी उत्कृष्टपणे घेतला आहे त्यांची वाणी नेजस्वीय असणाऱ्यांना स्वरूपाची जी अनुभूती आली ती त्यांची नेमक्या शब्दात परंतु यथार्थपणे त्रगर केली आहे. त्यामुळे यातील काही वाक्ये सूत्राप्रमाणे वाटतात. विषयानुसार उपनिषदो अनेक विभाग केले आहेत. त्यांना अध्याय म्हणतात आणि उपविभागांना वल्ली असे म्हटले आहे.

मुसले ग्रंथ वाचून उपनिषदांचा नेमका अर्थ समजेत असे नाही. सहज वाचून टाकण्यासारखी ही गोष्टच नव्हे. कुणातरी अधिकारी व्यक्तीकडून ही समजून घ्यायला हवी. उपनिषदांच्या शब्दांमध्ये असे काही नेज आहे सामर्थ्याची ते ऐकणाऱ्यांच्या अंतःकरणामध्ये चटकन ठसतात.

ऐक्याच्या अंतरात्म्याला साद घालण्याची शक्ती या उपनिषदांच्या शब्दांमध्ये आहे. गुरूने आपल्या शिष्याला दिलेली ही अन्मोक्त देणगी आहे. शिष्य-प्रशिष्य अशा सावळींमधून हे ज्ञान आपल्यापर्यंत जसेच्या तसे पोहोचते आहे. आणि आजही ते ज्ञान तितकेच ताजे, जिवंत आणि तरीही नवीन वाहते. यातील विषयांमध्ये विविधता आहे. यात आत्मानुभूती, ब्रह्मज्ञान, ज्ञानसाधना आणि ब्रह्मी ही अशा अनेक विषयांचा अंतर्भाव आढळतो. परा व अपरा विषयांचे उल्लेख अनेकदा आले आहेत.

उपनिषदांना 'श्रुति' या नावाने ओळखले जाते. कारण उधे श्रवणावरच अधिक भर आहे. परंतु हे श्रवण सज्जगण घडायला हवे. श्रवणानंतर मनन फार आवश्यक आहे. त्यात एकेका विषय चिन्तावर ठसते. धारणा पक्की होत जाते. विषयांचे प्रत्यर्थ समजते आणि प्रबळ होत जाते.

उपनिषदांची भाषा काही ठिकाणी सांकेतिक आहे. गहन लिहिलेले मांडणारी उपनिषदे अनेक रोचक कथांमुळे रसभरित झाली आहेत. उपनिषदांच्या भाषेमध्ये संगीत आहे, लय आहे. एक विकसन सौंदर्य आहे.

कोणताही वर्ण, जाति, पंथ, धर्म यांच्या पलीकडे उपनिषदांचा महिमा आहे. त्याकाळची जीवनपद्धति, राहणमान यांच्या कितीही बदल झालेला दिसत असला तरी उपनिषदांची महती तसूभरही कमी होत नाही. कारण मनुष्य कितीही बदलला तरी त्याचे अंतस्वरूप तसेच आहे. त्याला शांति, समाधानाची ओढ आहे. ज्ञानाची भूक आहे आणि ही भूक शमाविषयांचे सामर्थ्य केवळ उपनिषदांमध्ये आहे. उपनिषदांच्या अभ्यासाने माणूस विवेकी, संतुष्ट होत जातो. विकारांचा पगडा शिथिल होत जातो आणि त्याच्या साधने बळ लाभते. उपनिषद ही आत्म्याची अनुभूती आहे.

उपनिषदे म्हणजे शब्दपांडित्य किंवा पुस्तकी ज्ञान नव्हे. शब्द उद्भूत जातात परंतु अर्थ हृदयापर्यंत सरतो.

उपनिषदांमध्ये जीवन उत्तम रीतीने कसे जगावे याबद्दल मार्गदर्शन आहे. त्यामुळे भारतीयांबरोबरच परकीयांना देखील याविषयी आकर्षण वाटते.

अरब देशातील विद्वान 'अल बेरुनी' हा ११व्या शतक भारतात आला होता. इथे येऊन त्याने संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला व उपनिषदांचा अर्थ समजून घेतला आणि त्यांची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली. मोगल बादशाहाचा मोठा मुलगा दारा शिकोह याने उपनिषदांची कीर्ती ऐकून त्याचा फारसी भाषेत अनुवाद करून घेतला. रोज रात्री निजध्यापूर्वी उपनिषदांचा काही भाग पठण करण्याचा त्याचे नियम होता. याच फारसी अनुवादाचे पुढे फ्रेंच लेखक 'दुपेराँ' याने फ्रेंच भाषेत भाषांतर केले. आणि त्याला पुढे जर्मन विचारवंत शोपेनहॉवर याने पुष्टी दिली. त्यांचे समर्थन केले. आपल्या जीवनात उपनिषदांमुळे शांती मिळाल्याचे त्याने नमूद केले आहे.

शोपेनहॉवरच्या या प्रतिपादनाशी मॅक्सम्युलर देखील सहमत आहे. तर पॉल डायसन या जर्मन विद्वानाने उपनिषदांचा मूळ संस्कृतमध्ये अभ्यास करून 'उपनिषद्-दर्शन' नावाचे पुस्तक तयार केले.

विद्वान

पाश्चात्य विद्वानांनी अशी उपनिषदांची प्रशंसा केली असली तरी त्यांच्याकडे आध्यात्मिक साधन व वेदाध्ययना परंपरा नसल्याने त्यांना त्यातील गूढ रहस्यांचे आकर्षण व्यवस्थित होऊ शकत नाही. त्याउलट आपल्याकडे परंपरा अस्कार आहेत. मनाचा कर्तृ ईश्वराकडे असल्यामुळे उपनिषदांच्या काव्याच्या गावाला नेण्याचे काम करू शकतात. समजावून देणे श्रवण, मनन, त्याच्या जोडीला अभ्यास आणि अंतरीची तळमळ असले तर आत्मोन्नतीचा मार्ग निश्चित सापडेल. आणि तेच उपनिषद्-अभ्यासाचे फळित आहे.

शुभं भवतु।

माधवी रघुवीर जोशी
9373366611